

УДК 37. 013.78

ШКІЛЬНІ ПІДРУЧНИКИ З ІСТОРІЇ В 40 – 50-ТІ РР. XX СТ.: ПИТАННЯ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЗМІСТУ

Н. М. Гупан, доктор пед. наук, головний науковий співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України

У статті розкриваються питання диференціації навчання засобами шкільного підручника з історії у 40 – 50-тих роках XX ст. Висвітлено зміни у вітчизняному підручникотворенні у контексті зрушень в освітній парадигмі. Досліджено напрями зовнішньої диференціації за віковими особливостями школярів і національними потребами учнів в УРСР.

Ключові слова: шкільний підручник, навчальна книга, зміст освіти, суспільствознавча освіта, диференціація.

Постановка проблеми. Реформування сучасної шкільної освіти в Україні тісно пов'язане з диференціацією навчання, спрямованого на доступність і результативність не тільки в межах учнівського колективу, а й персонально кожного учня. Реалізація задумів державної освітньої політики можлива лише за умов розробки підручників нового покоління, які й надалі залишаються головним засобом диференційованого навчання школярів. Працюючи над створенням нових підручників, авторам доречно буде враховувати досвід вітчизняного підручникотворення, зокрема 40 – 50-тих рр. XX ст., що сприятиме його творчому використанню у розбудові сучасних умов для розвитку шкільної системи історичної освіти.

Аналіз останніх наукових досліджень. У наукових розвідках українських і зарубіжних учених представлено різні підходи до диференційованого навчання школярів де головним засобом визначається підручник. Висвітленню цього процесу присвячено праці Я. Кодлюк, Ю. Малієнко, Ю. Олексіна, О. Пометун, М. Скаткіна, І. Смагіна, О. Турянської, І. Унта, А. Хуторського, та ін. У своїх дослідженнях науковці переважно акцентують увагу на проявах диференціації зовнішньої і внутрішньої у методичному апараті шкільних навчальних книг. Водночас диференціація у змісті шкільних підручників залишилася, здебільшого, поза увагою вчених. З урахуванням цього ми й зосереджуємося у нашій статті на дослідженні цієї проблеми у визначених хронологічних межах.

Метою статті є: На основі аналізу текстів шкільних підручників з історії дослідити процес впровадження диференціації у формуванні змісту історичної освіти в умовах латентного існування національної школи 40 – 50-тих рр. XX ст. та контексті розбудови радянської освітньої парадигми.

Основна частина. Реформування радянської освітньої системи в середині ХХ ст. супроводжувалось оновленням змісту шкільної історичної освіти. Влада приділяла їй значну увагу, оскільки прагнула перетворити у засіб ідеологічного впливу на учнівську молодь. З урахуванням цього формування змісту шкільних підручників з історії постійно знаходилося під контролем вищих партійних і радянських органів.

У 1937 р. урядова комісія РНК СРСР і ЦК ВКП(б), розглянувши подані на конкурс проекти підручників з історії для 3-4 класів, ухвалила як єдину навчальну книгу для молодших школярів «Короткий курс історії СРСР» за редакцією О. Шестакова. Висвітлення історичних подій представлено у книзі диференційовано, з урахуванням вікових особливостей учнів. Зокрема спрощено висвітлено співіснування антагоністичних класів (смерди – бояри; селяни – поміщики; робітники – капіталісти). Русійними силами розвитку історичного процесу визначалися винятково пригноблені класи (робітники і селяни), які боролися проти класу експлуататорів (капіталістів і поміщиків) за соціальну справедливість. Головна увага концентрувалася на класовій боротьбі і революціях (із 54 параграфів дожовтневої історії – 25 присвячено класовій боротьбі). Розвиток вітчизняного державотворення розглядався тільки на матеріалі російської історії, інші народи згадувалися лише у зв'язку з приєднанням їх до Росії. Становлення і розбудова радянської держави пов'язувалися винятково з прогресивною діяльністю комуністичної партії і її вождів – В. Леніна, Й. Сталіна. Підручник ряснів величезною кількістю фактів, що пропонувалися учням для запам'ятовування [7].

Значно складнішим завданням виявилось написання навчальних книг з вітчизняної історії для старшокласників. Робота над підручниками з історії СРСР для 8-10 класів завершилась у 1938 – 1940 рр. Ці книги підготував авторський колектив науковців Інституту історії АН СРСР на чолі з відомим на той час істориком А. Панкратовою [2]. Зміст шкільних підручників приводився у відповідність із «Історією ВКП(б). Короткий курс», що вийшла друком у 1938 р. (за редакцією Й. Сталіна) і була оголошена пропагандистським апаратом «еталоном партійності історичної науки». У навчальних книгах домінувала історія класової боротьби та боротьби проти іноземних загарбників. Водночас економічне життя, проблеми культури висвітлювалися фрагментарно. Автори, усвідомлюючи, що підготовлені ними підручники мають використовуватися в усіх республіках СРСР, включили до навчальних книг матеріали з історії народів Радянського Союзу, зберігаючи за російським народом головну роль. В результаті таких підходів до диференціації змісту тексти навчальних книг виявилися перевантаженими подіями, фактами, іменами, датами. Зокрема, у підручнику для 8-го класу містилося 155 імен історичних діячів, 629 дат, величезна кількість складних теоретичних понять, окрім того, сторінки книги перенасичені цитатами класиків марксизму-ленінізму, які використовувались в ролі беззаперечних доказів у науковій аргументації.

Автори підручників (академічні вчені-історики) зрештою сформували новий зміст шкільного предмета вітчизняної історії для старших класів, але вони не змогли диференціювати текст у відповідності до вікових особливостей учнів. Ці навчальні книги (за своєю структурою, обсягом матеріалу, стилем викладу) були більш схожими на підручники для вищої школи, ніж загальноосвітньої. Зокрема підручник для 10-го класу складався із 368 сторінок тексту, перевантаженого науковими дефініціями і датами, обов'язковими для запам'ятовування (близько половини з них пов'язувалися з діяльністю В. Леніна, Й. Сталіна).

У 40-х роках завершилось видання шкільних підручників для старших класів з нової історії, розроблених А. Єфімовим, І. Галкіним та ін. [5]. Вони були побудовані на тих же концептуальних засадах, що і підручники з вітчизняної історії. Курс починався з Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. і завершувався Жовтневою революцією 1917 р. в Росії. Основна увага приділялася класовій боротьбі та соціально-економічним проблемам зарубіжних країн. Висвітлюючи історичні події, автори постійно наголошували на закономірності та неминучості соціалістичних революцій, порівнювали революції у європейських країнах з жовтневими подіями 1917 р. в Росії. Періодизація нової історії ґрунтувалася на підходах, запропонованих у свій час В. Леніним, орієнтованих на те, який клас є гегемоном революційної боротьби. З урахуванням цього курс нової історії поділявся на дві частини: I частина – від Великої французької революції до франко-прусської війни та Паризької комуни; II частина – від Паризької комуни до перемоги Жовтневої революції і завершення Першої світової війни. Період новітньої історії починався з 1918 р. і завершувався 30-ми роками ХХ ст. Водночас слід зазначити: якщо історикам вдалося створити шкільні підручники з всесвітньої історії періоду 1870 – 1917 рр., то навчальні книги для старшокласників новітнього періоду всесвітньої історії (якими б задовільнилося керівництво Наркомосу СРСР у розв'язанні ідейно-теоретичних проблем даного курсу) у 40-их роках з друку так і не вийшли. За такої ситуації предмет новітньої історії у 10 класі було замінено на поглиблене вивчення курсу історії СРСР і вітчизняна історія посіла центральне місце у шкільній історичній освіті.

Усі ці підручники були перекладені українською і розповсюджувалися в школах УРСР як обов'язкові навчальні книги. Українські автори теж долучалися до шкільного підручникотворення з історії, але їхньою сферою реалізації була лише історія республіки. Зокрема у 1940 р. у Києві вийшла з друку підготовлена в Інституті історії України «Історія України: короткий курс» за редакцією С. Белоусова, К. Гуслистого, О. Оглобліна, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова [6].

Книга призначалася для учнів старших класів. Фактично це була офіційна концепція української історії часів сталінізму. У передмові наголошувалося на прагненні авторів довести на основі марксистсько-ленінської

методології, що історичний процес закономірно веде до перемоги соціалістичної революції і будівництва безкласового суспільства. Висвітлюючи історію України, автори акцентували увагу на класовій боротьбі, намагалися представити історію українського народу у взаємозв'язках з історією народів СРСР, пропагували прогресивний вплив російської культури на українську. Водночас, книга мала покласти край «антинауковим теоріям буржуазно-націоналістичних істориків» (мались на увазі перш за все погляди М. Грушевського на українську історію).

У книзі висвітлювалася історія України від первісної доби до 1940 року. Київська Русь трактувалась як спільна історія трьох братніх народів (російського, українського і білоруського). Історичні події XVII ст. кваліфікувалися селянсько-козацькою війною, що мала кінцеву мету – приєднання України до Росії.

Період Руїни та політика І. Мазепи, на думку авторів підручника, були боротьбою трудящих мас (які прагнули союзу з Росією) і козацької верхівки (котра відстоювала власні інтереси). Але найбільш політизовано та міфологізовано представлено авторами українську історію XX ст. Зокрема діяльність національних партій (РУП, УНП та ін.) характеризувалась винятково негативно, їм навішувались ярлики «буржуазно-націоналістичні» та «антинародні». Уряди УНР були представлені, як «агенти інтервентів» та «зрадники». Діаметрально протилежно висвітлювалась в Україні радянська доба. Вона була представлена суцільними досягненнями трудящих під керівництвом «партії Леніна – Сталіна». Автори намагалися максимально наблизити висвітлення подій в Україні до періодизації російської історії

Зміст шкільних історичних курсів залишався майже незмінним упродовж 40-х років XX ст., за винятком окремих тем, де вносились корективи у зв'язку зі змінами внутрішнього та зовнішньополітичного становища країни.

Наприклад, у роки Великої Вітчизняної війни, коли необхідно було підняти патріотичний дух населення, національну гордість, підтримувати готовність до подвигу та самопожертви, до підручників з історії вносились відповідні зміни. Провідними в шкільному курсі вітчизняної історії ставали теми, присвячені боротьбі народів СРСР з іноземними загарбниками: розгром тевтонського ордена об'єднаними силами слов'ян та литовців у Грюнвальдській битві 1410 р., визвольна війна українського і білоруського народів проти польських та литовських феодалів у XVII ст., розгром М. Кутузовим військ Наполеона в 1812 р. та ін.

Увага школярів концентрувалася на історичних діячах, які прославили себе боротьбою за незалежність Батьківщини: Олександр Невський, Богдан Хмельницький, Олександр Суворов, Михайло Кутузов та ін. Зокрема у підручнику для 9 класу, виданому в 1944 р., наголошувалося на розгортанні партизанського руху у Вітчизняній війні 1812 р. та діяльності його організа-

тора Д. Давидова: «Денис Давидов передбачив, що партизанська боротьба відіграє велику роль і в інших війнах російського народу за свою свободу та незалежність» [3, 55].

У повоєнні роки на формування змісту шкільних курсів історії впливали чергові постанови ЦК ВКП(б) та РНК, де вимагалось «покращити викладання історії та підвищити ідейний рівень партійності роботи в школі» [8]. Провідним шкільним курсом історії вважався курс історії СРСР для 10-го класу, де вивчалися події ХХ ст. Свідченням тому – загальна кількість публікацій у журналі «Викладання історії в школі» за 1946 р.: 31 стаття з історії СРСР, а із всесвітньої – 9. Проблематика статей мала яскраво виражений ідеологічний характер: «Великий російський народ і його роль в історії», «СРСР – зразок багатонаціональної соціалістичної держави» та ін.

Водночас розгорнулася чергова кампанія боротьби з «буржуазно-націоналістичними викривленнями та помилками». Вона започаткувалася постановою ЦК ВКП(б) від 29 серпня 1949 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР». У зв'язку з цим науковцям Інституту педагогіки УРСР доручалося розробити інструктивні матеріали для авторів шкільних підручників з історії України, спрямовані на вдосконалення їхнього змісту. Корегування змісту вітчизняної історії у республіканському вимірі координувалося у бік надання їй ще більш радикального партійно-класового характеру. Діючим на той час шкільним навчальним книгам ставилось у провину, що вони «не давали належної критики буржуазних теорій, перекичували окремі історичні факти, слабо висвітлювали допомогу робітничого класу Росії трудящим масам України у підготовці та здійсненні Великої Жовтневої революції» [4]. На усунення вказаних недоліків скеровувалася тематика збірників «Історія в школі» за 1949 – 1952 рр., що виходили друком у Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР. Серед опублікованих матеріалів статті: А. Михайлова «Виховання радянського патріотизму у викладанні історії в школі», Р. Ліберса «Використання творів класиків марксизму-ленінізму на уроках історії» та ін.

Після смерті Й. Сталіна із підручників стали зникати сюжети, пов'язані з культом особи вождя, і почали повертатися в історію імена деяких діячів (здебільшого радянської доби). Для уточнення завдань з оновлення змісту підручників в умовах часткової лібералізації радянського суспільства у 1956 р. було проведено всесоюзну нараду. У другій половині 50-х років школа отримала перероблені та значно скорочені підручники. Зокрема новий підручник з історії для 4-го класу С. Алексеєва і В. Карцова «Історія СРСР. Навчальна книга для 4 класу» (1957 р.) [1] суттєво відрізнявся від попереднього під редакцією О. Шестакова (обсяг тексту скоротився із 11,26 до 8,79 умовних друкованих аркушів). Водночас нова книга містила більше ілюстрацій та історичних карт.

Скороченню були піддані підручники стародавнього світу і середніх віків. Зменшився обсяг тексту навчальних книг і для старших класів. Під-

ручник Л. Бущика «Історія СРСР для 8 класу» (1958) мав на 17 параграфів менше за попередній під редакцією А. Панкратової, кількість дат та імен скоротилася втричі [9].

Зменшення обсягу тексту здійснювалося здебільшого шляхом переформування навчального матеріалу та вилучення з нього цитат Й. Сталіна. Диференціація змісту теж сприяла скороченню кількості сторінок навчальних книг. Зокрема з курсу історії СРСР було усунуто усе, що пов'язувалося з національною історією, оскільки ці проблеми висвітлювалися в республіканських підручниках. Зрештою курс історії СРСР перетворився фактично у російську історію.

За часів десталінізації та часткової лібералізації радянського суспільства історикам вдалося нарешті розробити підручник з новітньої історії зарубіжних країн. Він був перекладений українською і став використовуватися з 1958 р. в школах УРСР. З впровадженням цього підручника в Україні завершилось формування шкільної системи історичної освіти.

У 40–50-х рр. зміст шкільних курсів історії структурно розмежовувався на всесвітню, СРСР і республіканську. Домінуючим серед них був курс історії СРСР. Він вивчався концентрично: у молодших класах учні опановували короткий курс союзної історії, а в старших – систематичний курс історії СРСР (відповідно до віку школярів диференціювався й зміст підручників).

Висновки. Отже у 40–50-х рр. у змісті шкільних підручників з історії домінувала зовнішня диференціація. Вона стала відображенням політики радянської держави (із домінуючою ідеологічною складовою) у сфері шкільної освіти часів сталінського тоталітаризму, а згодом й часткової лібералізації. Ознаки зовнішньої диференціації проявлялись у змісті підручників, орієнтованих на різні вікові категорії учнів, а також із національною специфікою освіти в УРСР, що проявлялась у вивченні української історії та забезпеченні національних потреб школярів – навчатися рідною мовою. Внутрішньої диференціації (орієнтованої на різні рівні підготовки учнів) не простежується у змісті підручників з історії в межах досліджуваного періоду.

Література

1. Алексеев С. П., Карцов В. Г. История СССР. Учебная книга для 4 класса. – М., 1957. – 169 с.
2. Базилевич К. В., Бахрушин С. В., Панкратова А. М., Фохт А. В. История СССР/ Под ред. проф. А. М. Панкратовой. Учебник для 8 класса. Учебник для 9 класса. Учебник для 10 класса. – М. – 1940.
3. Базилевич К. В., Бахрушин С. В., Панкратова А. М. История СССР/ Под ред. проф. А. М. Панкратовой. Учебник для 9 класса средней школы. – М.: Учпедгиз, 1944. – 287 с.
4. Грищенко М. С. Нариси з історії школи в УРСР. – К., 1966. – 387 с.

5. Ефимов А. В. Новая история. Учебник для 8 класса средней школы. – М., 1940. – 310 с.; Галкин И. С., Зубан Л. И., Котович Ф. И., Хвостов В. М. Новая история. 1870 – 1917. Учебник для 9 класса средней школы. – М., 1945. – 348 с.
6. Історія України. Короткий курс. – К., 1940. – 302 с.
7. Короткий курс історії СРСР. Підручник для 3 і 4 класів / За ред. проф. А. В. Шестакова. – К., 1937. – 211 с.
8. О журналах «Звезда» и «Ленинград». Постановление ЦК ВКП (б) от 14 августа 1946 г. – М., 1958. – 25 с.
9. Пометун О. І. Проблеми розвитку шкільної історичної освіти в Україні у ХХ ст. Дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». – К., 1996. – 443 с.

References

1. Alekseev S. P., Kartsov V. History of the USSR. Educational book for 4 classes. -Moscow, 1957. 169 p.
2. Bazilevich K. V., Bahrushin S. V., Pankratova A. M., Foht A. V. History of the USSR/ Under edit. prof. A. M. Pankratovoi. Textbook for 8 grade. Textbook for a 9 grade. Textbook for 10grade. - Moscow, 1940.
3. Bazilevich K. V., Bahrushin S. V., Pankratova A. M. History of the USSR/ Under edit. prof. A. M. Pankratovoi. Textbook for 9 grade of high school. Moscow, 1944. - 287 p.
4. Grischenko M. S. Essays from history of school in URSR - Kiev, 1966. 387 p.
5. Efimov A. V. New history. Textbook for 8 grade of high school. - Moscow, 1940. 310 p.; Galkin I. S., Zuban L. I., Kotovich F. I., Hvostov V. M. New history. 1870-1917. Textbook for 9 grade of high school. - Moscow, 1945. 348 p.
6. History of Ukraine. Short course - Kiev, 1940. 302 p.s
7. Short course of USSR history. Textbook for 3 and 4 grades / Under edit. prof. A. V. Shestakov. - Kiev, 1937. 211 p.
8. About magazines «Star» and «Leningrad». Decision СК ВКРБ /August, 14, 1946. - Moscow, 1958. 25 p.
9. Pometun O. I. Issues of development of school historical education in Ukraine in XX of century. Dissertation on the doctor of pedagogical sciences degree: 13.00.01 «General pedagogics and history of pedagogics». Kiev, 1996. 443 p.

Н. Н. Гупан

ШКОЛЬНЫЕ УЧЕБНИКИ ПО ИСТОРИИ В 40 – 50-ЫЕ ГГ. ХХ ВЕКА: ВОПРОСЫ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ СОДЕРЖАНИЯ

В статье раскрываются вопросы дифференциации обучения средствами школьного учебника по истории в 40 – 50-ые годы ХХ века. Показан процесс разработки дифференцированных подходов к формированию истори-

ческого образования в национальной школе УССР. Освещены особенности содержания исторических школьных курсов отечественной и всемирной истории. Проанализированы изменения в отечественном учебниковедении в контексте трансформации образовательной парадигмы, вызванной реформированием советской школы в конце 50-ых годов XX века. Исследовано направление внешней дифференциации, в частности, по возрастным признакам учащихся, для которых разрабатывалось содержание школьных исторических курсов. Акцентируется внимание на национальных потребностях школьников в изучении истории в школах УССР.

Ключевые слова: *школьный учебник, учебная книга, содержание образования, обществоведческое образование, дифференциация.*

N. M. Gupan

THE DIFFERENTIATION IN THE CONTENT OF SCHOOL TEXTBOOKS ON HISTORY (40 - 50 OF XX-TH CENTURY)

In the article the issues of differentiation of history teaching in a school textbook in 40 - 50 years of the XX-th century are opened. The processes of developing differentiated approaches within the historical education in national schools of the USSR showed. The features of content of school national and world history courses highlighted. The changes in the school textbook development connecting with the transformation of educational paradigm and reforms of USSR school in the late 50-s of XX-th century analyzed. The directions of the external differentiation, in particular based on age of students difference which attract at the content of school history courses researched. The attention paid to national needs of students in history school studies in Ukraine.

Keywords: *school textbook, textbook, the content of education, social science education, differentiation.*